

УДК 81'373.611:525:162.2

ДЕРИВАЦІЙНА АКТИВНІСТЬ ІМЕННИКІВ У ТВОРЕННІ ПКД

I.В. Ступак, докт. філол. наук (Одеса)

Стаття присвячена зіставному аналізу відіменникових похідних каузативних дієслів у німецькій та українській мовах з урахуванням словотворчих і дистрибутивних особливостей мотиваційних іменників. Під відіменниковими ПКД розуміються, каузативні дієслова семантично мотивовані іменниками.

Ключові слова: похідні каузативні дієслова, мотиваційна основа, структурний тип.

Ступак И.В. Деривационная активность существительных при образовании производных каузативных глаголов. Стаття посвящена сопоставительному анализу производных каузативных глаголов, образованных от имен существительных, в немецком и украинском языках с учетом дистрибутивных особенностей мотивационных основ. Под отыменными ПКГ понимаются каузативные глаголы семантично мотивированные существительными.

Ключевые слова: производные каузативные глаголы, мотивационная основа, структурный тип.

Stupak I. Derivative activities of nouns by forming causative verbs. The article is aimed at the contrastive analysis of denominative derivative causative verbs in German and Ukrainian taking into account the peculiarities of their word-formation structure. The description of denominative causative verbs in German and Ukrainian languages is based on the semantic organization of motivational connections between initial substantive and derivative verbs.

Key words: derivative causative verbs, derivative stem, word-building type.

1. Вступні зауваження. Проблема вивчення відіменникової дієслівної лексики, яка частково містить каузативні дієслова, виявлена в науковій літературі значною кількістю наукових розвідок як у німецькій [9; 12; 14; 15; 16; 17], так і в українській мовах [1; 2; 3; 7]; зіставний аналіз німецьких і українських відіменникових дериватів [5; 14]. Дериваційна активність іменників у творенні похідних каузативних дієслів (далі ПКД) у зіставному аспекті на матеріалі німецької та української мов, не вивчалися, що зумовлює актуальність даної роботи.

Останні десятиріччя спостерігається зростаюче зацікавлення зіставними і типологічними дослідженнями каузативних дієслів, у тому числі ПКД [4; 11], що зумовлено екстралінгвістичними чинниками – інтенсифікацією міжкультурних, соціокультурних і мовних контактів, прагненням лінгвістики до виявлення загального та специфічного у структурі та функціонування різноструктурних мов.

Основною метою статті є виявлення загальних і специфічних закономірностей вираження каузативності в німецькій та українській мовах, що розкривається в процесі комплексного дослідження ПКД: структури, семантики та функціонування ПКД.

Матеріал дослідження складають відіменникові каузативні дієслова, тобто ПКД, що утворені від іменника-мотиватора за допомогою морфологічних засобів, притаманних німецькому та українському дієслівному словотвору, тобто це дієслова типу: *der Kristall* 'кристал' → *kristallisieren* 'Kristalle bilden' 'кристалізувати'; *фарба* → *фарбувати* 'покривати фарбою'.

Предметом дослідження є зіставний аналіз дериваційної активності іменників у творенні ПКД у німецькій та українській мовах.

Об'єктом дослідження виступають іменники, що виступають мотиваційними основами утворенні ПКД у німецькій та українській мовах.

2. Структурні типи іменників. У ході дослідження в німецькій та українській мовах відзначено такі структурні типи іменників-мотиваторів, які беруть участь у творенні ПКД: 1) безафіксні; 2) афіксні (див. табл. 1.1.).

Таблиця 1.1

Структурні типи мотиваційних іменників у німецькій та українській мовах

Структурні типи іменників	Кількість ПКД	
	німецька мова	українська мова
безафіксні	2078 (70,9 %)	1772 (62,8 %)
афіксні	851 (29,1 %)	1049 (37,2 %)
Разом	2929 (100%)	2821 (100%)

2.1. Безафіксні іменники. З погляду структури, безафіксні іменники є продуктивною твірною основою в німецькій мові та українській мовах (див. табл.1.1.), пор.: *der Balg* ‘шкура’ → *abbalgen* ‘einem Tier den Balg abziehen’ ‘знімати шкуру’; *die Angst* ‘страх’ → *ängstigen* ‘in Angst versetzen’ ‘лякати’; *мотлох* → *мотлоштити* ‘перетворювати на мотлох’; *цинк* → *оцинкувати* ‘покрити поверхню металу тонким шаром цинку’; *фарш* → *фарширувати* ‘начиняти фаршем’; *вантаж* → *вантажити* ‘наповнювати вантажем’; *мотор* → *моторизувати* ‘впроваджувати мотори у всіх галузях народного господарства’.

2.2. Афіксні основи мотиваційних іменників. Що стосується афіксальних основ, то вони є більш продуктивними твірними основами в українській мові порівняно з німецькою мовою (див. табл.1.1.), що пояснюється можливістю в українській мові творення відіменникових ПКД від непохідного, похідного іменника або іншомовного походження за допомогою суфіксів *-ува-* (*-юва-*), *-изува-* (*-ізува-*) [2, с.184; 6, с. 176–177].

У німецькій мові, навпаки, суфікси *-ier-*, *-isier-* не знайшли такого широкого використання як в українській, тому що в більшості випадків творення відіменникових ПКД цим способом відбувається від основ іменників іншомовного походження [10, с. 144]. У ході дослідження виявлено поодинокий приклад творення відіменникових ПКД від

незапозиченої мотиваційної основи (далі МО) за допомогою суфікса *-ier-*, пор.: *der Buchstabe* ‘літера’ → *buchstabieren* ‘die Buchstaben eines Wortes in ihrer Aufeinanderfolge einzeln nennen’ ‘називати слово по літерам’.

Спільною рисою німецької та української мов є продуктивність суфіксальних МО іншомовного походження. У німецькій мові це іменники іншомовного походження на *-tion*, *-ent*, *-er*, *-el*, *-at*, *-um*, *-ik*, *-a*, *-i*, *-un*, *-ion*, *-ut*, *-all*, *-schaft*, *-on*, більшість з яких підлягає усіченню [11, с. 43; 17, с. 23, 78, 79; 13, с. 90, 91], пор.: *die Inkrustation* ‘інкрустація’ → *inkrustieren* ‘mit einer Inkrustation verzieren’ ‘інкрустувати’; *das Register* ‘регістр’ → *registrieren* ‘ein Register eintragen’ ‘регіструвати’; *das Zentrum* (*Mittelpunkt*) ‘центр’ → *zentrieren* ‘um ein Mittelpunkt herum anordnen’ ‘центрувати’; *das Christentum* ‘християнство’ → *christianisieren* ‘jmdn. zum Christentum bekehren’ ‘обертати в християнство’; *das Möbel* ‘меблі’ → *möblieren* ‘mit Möbeln ausstatten’ ‘меблювати’; *die Propaganda* ‘пропаганда’ → *propagandieren* ‘unter Einfluss von Propaganda ausbreiten’ ‘пропагандувати’.

В українській мові підлягають усіченню іменники іншомовного походження на *-ація*, *-ам*, *-ія* [2, с. 52; 3, с. 10;], пор.: *інформація* → *інформатизувати* ‘запроваджувати інформацію в різні сфери діяльності людини і суспільства’ (ВТС: 503); *делегат* → *делегувати* ‘уповноважувати делегатом’; *синдикат* → *синдикувати* ‘об’єднувати в синдикат’; *буржуазія* → *обуржуазити* ‘нав’язати триб життя буржуазії, її риси, менталітет’.

Щодо творення відіменникових ПКД від складних МО, то в роботі міститься лише один приклад такого творення, пор.: *das Chloroform* ‘хлороформ’ (*das Chlor* ‘хлор’, *die Form* ‘форма’) → *chloroformieren* ‘mit Chloroform betäuben’ ‘хлороформувати’.

На відміну від безафіксних МО, префіксальні основи іменників виступають непродуктивними при творенні відіменникових ПКД у німецькій та українській мовах, що підтверджується отриманими даними (див. табл. 1.1.).

Відзначено, що у німецькій мові префіксальні

ми твірними основами виступають МО з префіксами *ur-, ab-, an-, ein-, auf-, voll-, ein-, ge-*, пор.: *der Einfluss* ‘вплив’ → *beeinflussen* ‘auf jmdn., etw. einen Einfluss ausüben’ ‘впливати на к.-н.’; *die Auflage* ‘видання’ → *beauflagen* ‘зробити замовлення’; *die Reform* ‘реформа’ → *reformieren* ‘durch Reformen verändern, verbessern’ ‘реформувати’; *die Vollmacht* ‘повноваження’ → *bevollmächtigen* ‘jmdm. eine Vollmacht geben’ ‘уповноважити к.-н.’; *die Gewalt* ‘сила’ → *gewältigen* ‘etw. in seine Gewalt bringen, zwingen’ ‘підкорити кого-небудь’.

В українській мові, на відміну від німецької, утворенні ПКД від іменників іншомовного походження на *-ація* з префіксами *de-, re-* спостерігається усичення, пор.: *деморалізація* → *деморалізувати* ‘викликати деморалізацію’; *реприватизація* → *реприватизувати* ‘здійснити реприватизацію’; *ресоціалізація* → *ресоціалізувати* ‘здійснити ресоціалізацію’; *реструктуралізація* → *реструктурувати* ‘здійснити реструктуризацію’.

3. Семантичний аспект. Ураховуючи характер семантичної структури МО, оскільки переважно семантика визначає межі утворення дериватів, іменники-мотивоторі класифіковані за ознаками: конкретні – істота / неістота, абстрактні – дія, стан (фізичний, психічний).

Співвіднесеність відіменникових ПКД з іменниками-мотиваторами виявило, що в німецькій мові активного використання набувають конкретні іменники, які мотивують 2022 (=69,0%) відіменникових ПКД (див. табл. 1.2.).

Поміж конкретних іменників найбільшу активність виявляють іменники на позначення неістот, які мотивують 1916 відіменникових ПКД (див. табл. 1.2.). До конкретних іменників на позначення неістот відносяться назви конкретних предметів на позначення:

а) речовин, матеріалів (*der Beton* → *betonieren, ausbetonieren*; *der Zement* → *zementieren*; *die Kachel* → *kacheln*);

б) інструментів, знарядь (*der Föhn* → *föhnen*; *der Dolch* → *erdolchen*; *die Walze* → *walzen*);

в) локальних понять (*das Land* → *anlanden*; *das Quartier* → *einquartieren*; *die Haft* → *inhaftieren*).

Таблиця 1.2

**Кількісна характеристика ПКД,
які мотивовані іменниками
різних лексико-семантичних груп**

Семантика мотиваційних іменників	Кількість відіменникових ПКД	
	німецька мова	українська мова
Конкретні:	2022 (69,0%)	1656 (58,7%)
неістота	1916 (65,4%)	1518 (53,8%)
істота	106 (3,6%)	138 (4,9%)
Абстрактні:	907 (31,0%)	1165 (41,3%)
позначення станів	516 (17,6%)	621 (22,0%)
різні поняття	299 (10,2%)	484 (17,2%)
назви дій, процесів	92 (3,2%)	60 (2,1%)
Разом	2929 (100%)	2821 (100%)

В українській мові, так само як і в німецькій, конкретні іменники беруть активну участь у утворенні відіменникових ПКД, що дорівнює 1656 ПКД (= 58,7%) (див. табл. 1.2.). Встановлено, що з активними дериваційними можливостями виступають семантичні групи конкретних іменників на позначення: назв речовин, матеріалів (*ламінат* → *ламініувати*; *золото* → *позолотити*; *масло* → *умаслитити*); інструментів, знарядь (*помпа* → *помпувати*; *прес* → *пресувати*; *шуст* → *шустувати*). Втім, конкретні іменники на позначення локальних понять характеризуються обмеженими дериваційними можливостями, які мотивують тільки 110 відіменникових ПКД (*в'язниця* → *ув'язнити*; *село* → *заселяти*; *госпіталь* → *госпіталізувати*).

Конкретні іменники, що позначають істот, мотивують відіменникові ПКД у 106 випадках (із 2022). В українській мові конкретні іменники на позначення істот мотивують 138 ПКД (із 1656). До них відносяться іменники на позначення людей за родинними, національними, релігійними, суспільними зв'язками (*der Knecht* → *knechten*; *der Rekrut* → *rekrutieren*; *der Russe* → *russifizieren*; *delegat* → *делігатувати*; *кріпак* → *окріпачити*; *кулак* → *розкулачити*).

У німецькій мові абстрактні іменники мотивують 907 (=31,0%) відіменникових ПКД, що кількісно

майже удвічі менше ніж ПКД, утворені від конкретних іменників (див. табл. 1.2.).

До абстрактних іменників належать іменники на позначення: а) психічних і фізичних станів, які мотивують 516 відіменникових ПКД, пор.: *die Scham* → *beschämen*; *der Schreck* → *schrecken*; *der Gram* → *grämen*; б) абстрактних понять, які мотивують 299 відіменникових ПКД (*die Gruppe* → *gruppieren*; *die Moral* → *moralisieren*; *das Statut* → *statuieren*); в) дій, процесів, які мотивують 92 відіменникових ПКД (*die Reform* → *reformieren*; *das Recht* → *berechtigen*; *die Systematik* → *systematisieren*).

В українській мові, на противагу німецькій, абстрактні іменники є більш активними й мотивують 1165 ПКД, пор.: відповідно 41,3% і 31,0% (див. табл. 1.2.). Така розбіжність пов'язана з дериваційною активністю іменників на позначення назв психічних і фізичних станів, які мотивують 621 відіменникових ПКД, пор.: *turbota* → *turbувати*; *nudьга* → *занудити*; *досада* → *досаджати*; та на позначення абстрактних понять, які мотивують 484 ПКД, пор.: *амністія* → *амністувати*; *регламент* → *регламентувати*; *абстракція* → *абстрагувати*. Іменники на позначення назви дій, процесів мотивують 60 відіменникових ПКД: *фальсифікація* → *фальсифікувати*; *репресія* → *репресувати*; *аналіз* → *аналізувати*.

Зосередивши увагу на семантиці (різних лексико-граматичних категоріях) іменників, встановлено, що субстантиви за ознаками конкретне / неістота беруть активну участь у творенні ПКД, іменники за ознаками конкретне (абстрактне) / неістота виявляють меншу активність і обмежені словотвірні можливості [11, с. 49]. Отримані результати співвідносяться із загальними даними дослідження відіменникових дієслів у німецькій [5, с. 80; 14, с. 97] та українській мовах [8, с. 16].

3. Висновки.

3.1. У плані структурної організації відіменникових ПКД мови дослідження різко контрастують, пор.: у німецькій мові, на противагу українській, де існує лише один тип – афіксні ПКД, відзначено два структурних типи: афіксні й безафіксні відімен-

никові ПКД (див. табл. 1.1.). Безумовно, це мотивовано особливостями дієслівного словотворення кожної з мов.

3.2. Мови дослідження розрізняються також способами творення афіксних відіменникових ПКД та їх продуктивністю (див. табл. 1.1.). Так, у німецькій мові відзначено три способи творення відіменникових ПКД – 1) префіксальний; 2) суфіксальний; 3) префіксально-суфіксальний. В українській мові має місце тільки два останніх.

3.3. Спільним в обох мовах дослідження є дериваційна спроможність МО у творенні відіменникових ПКД (див. табл. 1.1) – 1) за структурою МО поділяються на афіксні та безафіксні; 2) безафіксні іменники виступають продуктивним структурним типом; 3) переважну більшість афіксних іменників, від яких утворено ПКД, становлять суфіксальні іменники; 4) префіксальні іменники є непродуктивними як у німецькій, так і в українській мовах.

3.4. Класифікація МО за лексико-граматичними розрядами: (конкретні іменники – істота / неістота; абстрактні іменники – назва дії, процесів і стану) виявило, що активну участь у творенні ПКД в обох мовах дослідження беруть конкретні іменники на позначення неістот і абстрактні іменники. Іменники за ознаками конкретне / істота виявляють меншу активність.

3.5. Разом з тим, лексико-семантичні групи іменників виявляють неоднакову словотвірну можливість в мовах дослідження. Так, у німецькій мові семантичні групи іменників на позначення: а) інструментів, знарядь; б) назв речовин, матеріалів; в) локальних понять беруть активну участь у творенні відіменникових ПКД.

В українській мові перші дві лексико-семантичні групи іменників також виявляють високу продуктивність у творенні відіменникових ПКД. Однак, в українській мові, на противагу німецькій, третю групу становлять іменники на позначення стану (психічного або фізичного), а іменники на позначення локальних понять характеризуються обмеженими дериваційними можливостями.

3.6. Таким чином, у мовах дослідження іменники-мотиватори виявляють неоднакову слово-

твірну властивість, що зумовлено морфемно-структурними, лексико-семантичними й лексико-граматичними особливостями МО.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І.Р. Частина мови в семантико-граматичному аспекті / І.Р. Вихованець. – К. : Наукова думка, 1988. – 256 с.
2. Возний Т.М. Словотвір дієслів в українській мові у порівнянні з російською та білоруською / Т. Возний. – Львів : Вищ. шк., 1981. – 187 с.
3. Городенская К.Г. Морфологическая структура отыменных глаголов в современном украинском языке : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 “Украинский язык” / К.Г. Городенская. – К., 1975. – 25 с.
4. Дадуева Е.А. Каузативные отношения в глагольной лексике бурятского языка в сопоставлении с русским языком : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.22 “Языки народов зарубежных стран Европы, Азии, Африки, аборигенов Америки и Австралии” / Е.А. Дадуева. – Улан-Удэ, 2008. – 24 с.
5. Калиущенко В.Д. Типология отыменных глаголов / В.Д. Калиущенко. – Донецк : Донеччина, 1994. – 422 с.
6. Ковалик І.І. Словотвір сучасної української мови / І.І. Ковалик. – К. : Наукова думка, 1979. – 404 с.
7. Кочерга Г.В. Мотивація відіменникових дієслів у сучасній українській мові (когнітивно-ономасіологічний аспект) : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Г.В. Кочерга. – 2003. – 200 с.
8. Лагуга Т.Н. Семантико-типологічна характеристика від субстантивних дієслів сучасної української мови : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / Т.Н. Лагуга. – Харків, 2003. – 20 с.
9. Неद्याлков В.П. Отыменное глагольное словообразование в языках различных типов (Типологический подход) / В.П. Неद्याлков // Проблемы соотношения словообразования с другими языковыми уровнями в германских языках : межвуз. сб. науч. тр. – Смоленск : Смолен. гос. пед. ин-т, 1985. – С. 186–192.
10. Степанова М.В. Словообразование современного немецкого языка / М.В. Степанова. – М. : Изд-во лит. на иностр. языках, 1953. – 375 с.
11. Ступак І.В. Структурно-семантичні та функціональні характеристики похідних каузативних дієслів у німецькій та українській мовах : монографія / І.В. Ступак – Донецьк : ДонНУ, 2011. – 470 с.
12. Улуханов І.С. О словообразовательной категории (на материале глаголов, мотивированных именами) / И.С. Улуханов // Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. – 1975. – Т. 34, вып. 1. – С. 27–35.
13. Erben J. Einführung in die deutsche Wortbildungslehre / J. Erben // Grundlagen der Germanistik. – 17. – Berlin : Erich Schmidt. – 1993. – 172 s.
14. Kaliuščenko V.D. Typologie denominaler Verben / V.D. Kaliuščenko // Linguistische Arbeiten. – Tübingen : Niemeyer, 2000. – Bd. 419. – 253 s.
15. Marchand H. Die Ableitung desubstantivischer Verben mit Nullmorphem im Englischen, Französischen und Deutschen / H. Marchand // Die neueren Sprachen. – 1964. – № 3. – S. 105–118.
16. Mungan G. Morphologie und Semantik der von deutschen Partikel und Präfixverben abgeleiteten Substantiva: eine kritische Untersuchung / G. Mungan. – München : Judicium, 1995. – 197 S.
17. Wellman H. Verbbildung durch Suffixe / H. Wellman // Deutsche Wortbildung. Erster Hauptteil: Das Verb. – Sprache der Gegenwart. – Düsseldorf : Schwann, 1973. – Ed. XXIX. – S.17–140.